

ISSN 1814 - 6961

ОТАН ТАРИХЫ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

**Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2018, № 4 (84)**

4/2018

ДЕМОГРАФИЯ ТАРИХЫ ИСТОРИЯ ДЕМОГРАФИИ HISTORY OF DEMOGRAPHY

Құдайбергенова А.И. ТЫҢ ЖӘНЕ ТЫҢАЙҒАН ЖЕРЛЕРДІ ИГЕРУ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУЫ	67
Жаркенова А.М. ДИНАМИКА ЧИСЛЕННОСТИ КАЗАХСКОГО НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА В КОНЦЕ XIX-НАЧАЛЕ XXI ВВ.....	78

ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР ПЕРСОНАЛИИ PERSONALITIES

Кабульдинов З.Е. СУЛТАНМАМЕТ И ЕГО ДИПЛОМАТИЯ ВО ВЗАИМООТНОШЕНИИ С РОССИЙСКИМИ РЕГИОНАЛЬНЫМИ.....	95
Қарасаев Ғ.М. ӘМІРСАНА ЖӘНЕ XVIII ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫНДАҒЫ ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТЫҢ ЖЕКЕЛЕГЕН ТАРИХЫНАН (қазақ-жонғар - қытай -орыс қатынастары).....	109
Әпендиев Т.Ә., Сейтов М.Ж. ӘЗІМХАН КЕНЕСАРИННИҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ.....	124

ДЕПОРТАЦИЯ ТАРИХЫ ИСТОРИЯ ДЕПОРТАЦИИ HISTORY OF THE DEPORTATION

Ауаған В. TO THE PROBLEM OF HISTORY OF THE DEPORTATION OF POLES TO KAZAKHSTAN.....	137
Мусағалиева А.С. ДЕПОРТАЦИЯ КАК ПОЛИТИЧЕСКОЕ НАСИЛИЕ (НА ПРИМЕРЕ НАРОДОВ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА).....	147

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАН ТАРИХЫ НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА CONTEMPORARY HISTORY OF KAZAKHSTAN

Nursultanova L. COOPERATION BETWEEN KAZAKHSTAN AND SMALL AND MEDIUM WESTERN EUROPE COUNTRIES.....	156
Shamshidenova F. ANALYTICAL RESEARCH OF THE INTERACTIVE SCIENTIFIC HISTORICAL MAP «PEOPLE OF KAZAKHSTAN».....	174

ТАРИХИ ДЕМОГРАФИЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ДЕМОГРАФИЯ HISTORICAL DEMOGRAPHY

FTAMP 03.20

Құдайбергенова А.И.¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
бас ғылыми қызметкер, т.ғ.д., доцент
Қазақстан

ТЫҢ ЖӘНЕ ТЫҢАЙҒАН ЖЕРЛЕРДІ ИГЕРУ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУЫ

Мақалада тың және тыңайған жерлерді игеру жылдарындағы Қазақстанның этнодемографиялық дамуы сөз болады.

Қазақстан 1950 жылдары тың және тыңайған жерлерді игеру кезінде Целиноград, Көкшетау, Павлодар, Солтүстік-Қазақстан, Қостанай облыстарында мыңдаған гектар жайылымдар егіндікке жыртылды. Қазақ ауылдары да өткеннің аралдары іспетті әр жерде бір қылаң етіп шашырап қалды. Сол кезде-ақ батыс зерттеушілері тың жерді игеру акциясы қазақ ұлтының өмір сүруіне қатер төндіретін шара, патшалық отарлау саясатының жалғасы, – деп баға берген болатын.

Егерде тың игеруді қазіргі әлеуметтік-экономикалық және саяси нақтылық тұрғысынан қарасақ, онда оның республика үшін маңызды болғанын айтуымыз керек.

Тың игеру республиканың демографиялық ахуалының өзгерістеріне ықпал етті. Тың және тыңайған жерлерді игеру жылдарғы көші-қон үдерістері нәтижесінде сырттан өзге этнос өкілдерінің енуі қазақтарды өз елінде аз ұлтқа айналдырды, ана тілінің қолдану ауқымы тарылды, қазақ мектептері жабыла бастады, ана тілін білмейтін қазақ жастары көбейді, 1980 жылдардың аяғында қазақтардың 40% өз ана тілін білмеді, ал Алматы қаласындағы қазақ жасөспірімдердің 90% өз ана тілінде сөйлемеді, не нашар білді, олардың ұлттың дәстүрлі әдет-ғұрпы мен мәдениетінен хабарсыз бола бастады. Қазақстан халқының құрамын тым көпэтностанудың ақыры Қазақстанда 1930 жылдардан бастап 1980 жылдың аяғына дейін жергілікті халықтың өз отанында азшылыққа айналуына жол ашты. Осылайша тілдік және демографиялық мәселелер туындады.

Кілт сөздер. Қазақстан, қазақтар, этникалық топтар, халық санағы, Статистика, тың және тыңайған жерлерді игеру, демография.

Құдайбергенова А.И.¹

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова,
главный научный сотрудник, д.и.н., доцент

В статье представлен этнодемографический анализ развития населения Казахстана в период освоения целинных и залежных земель.

Казахстан в 1950-гг. в период освоения целинных и залежных земель в демографическом отношении претерпел существенные изменения. В эти годы осваивались целинные и залежные земли северных областей: Целиноградской, Кокчетавской, Павлодарской, Северо-Казахстанской и Кустанайской.

«Освоение целинных и залежных земель сыграло существенную роль в социально-экономическом развитии Казахстана, которое имело как положительные, так и отрицательные стороны. Данная мера, безусловно, способствовала формированию принципиально новой хозяйственной и социокультурной инфраструктуры в аграрном секторе экономики Казахстана. Рост населения целинных районов за период с 1954 по 1962 годы осуществлялся за счет миграции из РСФСР, Украины, Белоруссии и Молдавии. В результате здесь сформировалась широкая социокультурная и этноконтактная зона, сильно динамизировавшая процессы интернационализации общественной жизни. Доля казахов в населении Республики снизилась (в 1959 г. – 29%). В результате создавалась угроза полноценному функционированию национального языка, социальных институтов этноса и всей системе жизнеобеспечения коренного населения, что привело к снижению роли традиционной культуры казахов, к резкому сокращению количества школ, в которых велось обучение на казахском языке, уменьшилось издание казахской литературы и периодической печати. В связи с вышеперечисленными негативными последствиями обострились языковые и демографические проблемы.

Ключевые слова: Казахстан, казахи, этнические группы, перепись населения, статистика, освоение целинных и залежных земель, демография.

A. Kudaibergenova¹

¹Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology, chief researcher,
doctor of historical sciences, associate professor

The article presents an ethno-demographic analysis during of development of virgin and fallow lands.

Kazakhstan in the 1950's. during the development of virgin and fallow lands in the demographic respect has undergone significant changes. In these years, virgin and fallow lands of the Northern regions were developed: Tselinograd, Kokshetau, Pavlodar, North Kazakhstan and Kostanay regions.

“The development of virgin and fallow lands played a significant role in the social and economic development of Kazakhstan, which had both positive and negative sides. This measure, of course, contributed to the formation of a fundamentally new economic and socio-cultural infrastructure in the agricultural sector of Kazakhstan's economy. The population growth of virgin lands regions for the period from 1954 to 1962 occurred through migration from the RSFSR, Ukraine, Belarus and Moldova. As a result, a wide socio-cultural and ethno-contact zone was formed here, which strongly dynamized the processes of internationalization of public life. The share of Kazakhs in the population of the Republic decreased (in 1959 – 29%). As a result, a threat to the full functioning of the national language, social institutions of the ethnoses and the entire life support system of the indigenous population emerged, which led to a decrease in the role of traditional Kazakh culture, to a sharp reduction in the number of schools where Kazakh language was taught; the publication of Kazakh literature and periodicals decreased. In connection with the aforementioned negative consequences, exacerbated linguistic and democratic problems. In this article presents an analysis of problems have become more acute.

Key words: Kazakhstan, Kazakhs, ethnic groups, population census, statistics, Development of virgin and fallow lands, Demographic.

Кіріспе. Қазақ халқы талай «тар жол тайғақ кешулерді» басынан өткізді. Қазақ халқы бірнеше этнос өкілдерімен бірге өмір сүруде. Өркениетті елдегі этнос аралық қатынастар жекелеген этностардың мүдделерімен сабақтаса отырып, саяси және мәдени тепе-теңдікті дамытуда.

Адамзат өмірі өркениеттің жаңа белестеріне көтерілген сайын халықтар арасындағы қарым-қатынастың жаңа, анағұрлым жетілген түрі – өзара түсіністік пен бірлікке, этносаралық келісім мен ынтымаққа негізделген түрі қалыптасуда. Бұл процесс біздің мемлекетімізді мекендеуші этностар мен халықтарға тән. Мемлекеттік саясат осы ерекшелікті сақтау мен дамытуға күш салады. Бүгінгі Қазақстан азаматы үшін негізгі мәселе этностық татулық, ұлттық даму, ұлттық сана, этносаралық келісім мен ынтымақ қатынас. Ендеше қоғамымыздың болашақтағы тыныштығының бір ұшы республикадағы этнос қатынастарының дамуына бір-бірінен ажырағысыз этникалық дифференциация және интеграция үрдістеріне байланысты. Бұл – ертеден қазақ жерінде орын алған ауқымды да күрделі демографиялық процестердің заңды жалғасы.

Қазақстан аумағында XVI ғасырдан бері жүрген көші-қондық қозғалыс көрші Ресейдің отарлау саясатының құралына айналғаны белгілі. Ерекше бұл үдеріс XIX ғ. II жартысы – XX ғ. бойы ерекше белсендіріліп, Қазақстан халқының полиэтносты құрамын қалыптастыруда шешуші рөлді атқарды.

XX ғасырда кеңес өкіметінің жүргізген үлкен саяси және аграрлы реформаларының ірісі – тың және тыңайған жерлерді игеру науқаны еді. Айту керек. Бұл реформа патшалы Ресей тұсында, кеңес өкіметінің бекуі тұсында да жүргізілген болатын.

Этностар санының күрт өсуі миграциялық үдерістерге тікелей қатысты еді: 1897 ж. Қазақстанда 24 этнос өкілдері мекендесе, 1926 ж. – 38, 1939 ж. – 58, ал 1959 ж. – 114 этнос өкілдері тіркелді. Қазақстан халқының көпэтносты құрамының қалыптасуы XX ғ. 1950 – жж., тың және тыңайған жерлерді игеру кезінде ерекше байқалды.

Әдістер. Ұлт және этносты зерттеудің жүйелі-функционалды әдіс, тарихи жүйелілік, тарихи-салыстыру, хронологиялық және бақылау әдісі; контент-анализ, салыстырмалы-тарихи, локальды-тарихи, жазба деректерді зерттеу, статистикалық деректерді талдау және т.б. секілді тарихи, тарихи-демографиялық және т.б. бағыттағы зерттеу әдістері қолданылды.

Алғы тарихы. 1930-жж. Қазақстанның солтүстігін игеру мәселесі айрықша көтерілді. Қазақстанның игерілмей жатқан құнарлы жерлерін игеру партиялық басшылықтың, КСРО Халық комиссарлар кеңесінің аранйы қаулыларында қарастырыла бастады. Жұмыс қолының жетіспеушілігіне байланысты елдің, әсіресе, солтүстік-шығысындағы алты облыстың пайдалы тың жерлерін пайдалану көзделді. Мысалы, Ақмола, Шығыс Қазақстан, Қостанай, Павлодар, Солтүстік-Қазақстан және Семей облыстарындағы әрбір шаруашылыққа 1940 ж. 1 қаңтарына қарай орта есеппен шабындыққа жарамды 45 гектар жерден келгенімен, әр шаруашылықта 17,4 гектары ғана пайдалануда, ал облыстар бойынша алғанда, мысалы, Павлодар облысында шабындыққа жарамды 72,7 гектар жердің 16,4 гектары ғана игерілуде деп есептеліп, КСРО-ның орталық аймақтарында шамадан тыс жиналған жұмыс қолын Қазақстанға көшіру жұмыстары басталып кетті.

Сонымен, Ұлы Отан соғысына дейін КСРО-да Қазақстанның, Сібірдің, Кавказ бен Волга бойының жерлерін игеру шаралары жүріп жатты. Соғыс алдындағы жылдары республика шаруашылығын көтеру мақсатында Қазақстанның «бос жатқан» тың жерлерін игеруге бағытталған көші-қон жандандырылды. 1940 ж. басынан Қазақстанға үш бағытта қоныстану жүрді:

1) Жоспарлы – үкіметтің жоспары бойынша жүрді. Үкімет қоныстанушыларға баспана мен жұмыс тауып беруді мойнына алды;

1) Бастамамен – ұжымшарлар өз бастамасымен, өз қаражатымен қоныстанушыларды тұрғын үймен және жұмыспен қамтамасыз етті;

2) Жоспардан тыс – қоныстанушылар өз бетінше, өз қаражатымен қоныс аударып, қабылдайтын ұжымшарлар мен кеңшарлармен өздері алдын-ала келісіп қояды.

Қазақ КСР-ның ауыл шаруашылығын көтеру мақсатымен, ұжымшаршыларды Қазақстанға қоныс аудару үшін 1939 ж. тамыз айында КСРО ХКК мен БКП (б)-нің шешімімен жергілікті жерлерде қоныс аудару мекемелері ұйымдастырылды. 1939 ж. 16 тамызда Қазақстанда Қазақ КСР ХКК-нің жанында Қоныстандыру бөлімі құрылды. Ал, Қазақ КСР облыстық атқару кеңестеріндегі Қоныстандыру бөлімдері 1939 ж. тамыз-қазан айларында құрылды [ҚР ПМ, 708: 1-п.].

КСРО бойынша Ресейдің орталық облыстары мен аудандарында ауыл шаруашылығына керек жұмыс қолын Қазақстанға көшіруді насихаттаған үгіт-насихат жұмыстары жан-жақты жүргізілді. Осы кездері Қазақстанға КСРО-ның басқа жері аз ұжымшарларынан 25900 шаруашылықты көшіру ойластырылды. 1940 ж. Украинадан, Белоруссиядан, негізгі көпшілігі Ресейдің Воронеж, Курск, Рязан облыстары мен Татарстан, Чувашия, Мордва авономиялы республикаларынан мемлекеттік жоспар (13264 шаруашылық) мен өз бетінше (10977 шаруашылық) барлығы 24241 шаруашылық көшіріліп, Қазақстанның 90 ауданының 1462 ұжымшарына орналастырылды [ҚР ПМ. 708: 9, 10, 16-пп]. Олардың 5955-сі қайта көшіп кеткенімен, негізгі бөлігі қазақ жерінде тұрақтап қалды. 1940 ж. 1 желтоқсанында Қазақстанның ұжымшарларына 22833 қоныс аударушылар шаруашылықтары келді.

1930-жж. екінші жартысында Қазақстанға сырттан бағытталған көші-қоншылар легі толастамай, керісінше, мәжбүрлі түрлерімен бірге, бос, игерілмей жатқан, шаруашылықтары аз жерлерге тұтас шаруашылықтарды көшіру көзделді. Мысалы, Қазақстанның оңтүстігіндегі Мырзашөлді игеру. Бұл шара өз бастауын патшалы Ресейдің отарлау-қоныстандыру саясатынан алады. Патшалық билік Қазақстан жерін әскери плацдарм етумен бірге *бос аймақтарын* ауыл шаруашылық шикізаттарын өндіру алқаптарына айналдыруды көздеген болатын. XIX ғ. соңында-ақ, 1892 ж. Мырзашөлді игеру – өлкенің агромәдениетін дамыту, ең бастысы легімен қоныстанып жатқан орыс, украин шаруаларын орналастыру мен жермен қамтамасыз етудің бір шарасы ретінде қаралған болатын. Ол туралы XIX ғасыр соңындағы деректер дәйек бола алады [Сборник ..., 1892]. 1930-жж. Мырзашөлді игеру мақсатында көші-қоншыларды орналастыру ісін кеңес өкіметі жалғастырды. Ұлы Отан соғыс қарсаңында кеңес үкіметі сол сызба бойынша Мырзашөлді игеру мақсатына орай одақтас республикалардан көші-қоншыларды жоспарлы түрде көшіру жүргізілді. Сонымен бірге, республика ішіндегі көші-қон да белсендірілді. Республиканың басқа облыстарынан алынатын адамдар саны жоспарланып, тұтастай шаруашылықтар Қазақстанға көшіріле бастады. Мысалы, 1940 ж. ақпан айында бір ғана Оңтүстік Қазақстан облысының өз ішінен Мырзашөлге 2700 шаруашылықты көшіру жоспарланды. 1940 ж. Оңтүстік Қазақстан облысының өз ішіндегі 52 ұжымшардан 2500 шаруашылық көшірілді [ҚР ПМ. 708: 3,4, 43-пп.].

Нәтижесі. 1950 жылдары *тың және тыңайған жерлерді игеру* кезінде тоталитарлық жүйе тағы бір ірі жобаны жүзеге асыру үшін адамдардың үлкен тобын қозғалысқа енгізді. Целиноград, Көкшетау, Павлодар, Солтүстік-Қазақстан, Қостанай облыстарында мыңдаған гектар жайылымдар егіндікке жыртылды. Малшылардың онсыз да әрі-сәрі жағдайын төмендеткен кез келді. Қазақ ауылдары да өткеннің аралдары іспетті әр жерде бір қылаң етіп шашырап қалды. Сол кезде-ақ батыс зерттеушілері *тың жерді игеру* акциясы қазақ ұлтының өмір сүруіне қатер төндіретін шара, патшалық отарлау саясатының жалғасы, – деп баға берген болатын. Өз елімізде де тың

жерлерді игерудің тиімсіздігінен сақтандырған қайраткерлер болды. 1939-1946 жж. Қазақстан БК(б)П ОК-нің ІІ-ші, 1946 ж. шілдесінен бастап І-секретары қызметін атқарған Ж. Шаяхметов Қазақстанның тың жерлерін игеру мәселесі көтерілген кезде, топырақтың құрамындағы құнарлы қабаттың, гумустың 2,5 см-ден аспайтындығына, жердің жел эрозиясына ұшырау қаупіне байланысты: «Біз өз жерлерімізден айрыламыз», - деп, Н.С.Хрущевтың тың жерлерді игеру идеясына қарсы болғандығы, сол үшін 1954 ж. қызметінен алынып, есімі ресми тарихтан сызылып тасталғаны белгілі. Жергілікті жерлерде бұл шараға қарсы тұрған басшылар болыпты. Мысалы, тың өлкесі орман шаруашылығының қызметкері Ертай Нақыпов СОКП басшылығы мен кеңес үкіметінің тың жерлерді игеру саясаты – патшалық тәртіптің отарлық саясатынан еш айырмасы жоқ деп ашық айыптаған. Алайда, жоспар!.. Асыра сілтеуші жоспар! Қазақстанда жоспардың мәнісін бәрі түсінетін. Оның нәтижесінде ұжымдастырудың жүздеген мың адам өмірін жалмағаны да есте жолақысы, отбасы басына 2 т. мүлік пен малын апару тегін;

- бір жолғы ақшалай жәрдемақы – отбасы басшысына 600 сом, ал отбасы мүшелерінің әрқайсысына 200 сомнан;

- шығатын жерінде дайындау ұйымдарына мал, астық және картоп өнімдерін өткізіп, ал барған жерінде айрбас қвитанциясы мен қоныс аударушының билетін көрсетіп, сондай мөлшерде мал, астық және картоп өнімдерін алу құқығы;

- көшіп келген жердегі ұжымшарлар мен кеңшарлар арқылы қоныс аударушылар отбасының басшысына 1.5 центнер, отбасының әрбір мүшесіне 0,5 центнер мөлшерінде азық-түлік несиесі берілді;

- бұл несие үш жыл көлемінде қайтарылатын;

- қорасындағы қосымша шаруашылық үйлерімен қоса тұрғын үй салу үшін қоныстанушыға ұзақ мерзімді несие берілді. Мөлшері 15 мың сомды құрайтын несиенің бұл түрінің 35%-ын мемлекет есебінен жабылатын. Қалғанын қоныстанушыға берілген кезден кейін үш жылдан соң төлеуді бастап, 10 жыл көлемінде қайтаратын болды;

- қоныс аударушының шыққан жеріндегі ауыл шаруашылығы салығының төленбеген бөлігі, оған қосымша, жеке басты және отбасы мүшелері аз отбасыларға қосылатын салық та жойылатын болды;

- көшіп келген жерде қоныс аударушы ауыл шаруашылығы салығынан, оған қосымша, жеке басты және отбасы мүшелері аз отбасыларға қосылатын салықтан 3 жылға босатылды.

Бұл кездегі ішкі көші-қонға түсушілердің басым көпшілігі Солтүстік аудандардан (24 %) көрінді. Сондай-ақ, Оңтүстік (15,6 %), Орталық (6,2 %) экономикалық аудандарда өсім байқалды. Шығыс пен Батыс аудандарынан әсіресе, ауылды жерлерден халықтың кетуі (аудандарға сәйкес 11,6 % және 26 %) басым болды.

Республикаға сырттан келгендердің көші-қоны мөңдеріне қарай бөліп, талдайық.

Бұл жылдары қазақтарға қарағанда қазақ емес этностардың өсу қарқыны жоғары болды. 1926 ж. бастап 1959 ж. дейінгі өсімнің жоғары қарқынын орыс, украин, белорустар көрсетті. Еңбекшілердің көші-қоны ауыл халқының, әсіресе, Солтүстік Қазақстанның облыстарындағы ауыл халқы санының өсуіне ерекше әсер етті. 1955 ж. Ақмола облысындағы халықтың механикалық өсімі 1953 ж. салыстырғанда 96 есе, ал, Қостанай облысында 23 есе өсті. Шығыс Қазақстан облысының халқы тың игеруші көшіп-қонушылар легінің ауылдық жерлерге келуінен ерекше өзгере қойған жоқ. Облыстағы ауыл халқының негізін құраған орыс және украиндердің тууы шектеліп, халықтың қалаға көшіп-қонуы өсті. 1939-1959 жж. ауыл халқы азайып, бұрынғы санының 85 %-ын құрады, яғни,

15 пунктке азайды (ал, облыстар халқының саны 37 %-ға өскен).

Тың игерілмеген аймақтарда ауыл халқының саны азайып, табиғи өсім көрсеткіштері бұрынғы деңгейінен ерекше өзгере қоймаған кезде, тың игерілген аймақтардағы халық санының өсімі, табиғи өсім мен некелесу көрсеткіштері күрт өсті. Көкшетау, Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Ақмола облыстарында тың жерлерді игеруге келген көші-қоншылар арқасында демографиялық жағдай жағымды болды. Тың жерлері игерілудегі облыстардың халқының саны: Көкшетауда – 49%-ға, Қостанайда – 91%-ға, Павлодарда – 105%-ға, Ақмолада – 97%-ға, ауыл халқының саны Көкшетауда – 32 %-ға, Қостанайда – 62 %-ға, Павлодарда – 72 %-ға, Солтүстік Қазақстанда – 11 %-ға, Ақмолада – 34 %-ға өсті. Ал, 1960-1965 жж. бір ғана Солтүстік Қазақстан облысының халқы 61%-ға өсті [История ...: 2001].

Көші-қон есебінен өсім болған тың жерлерін игерген облыстар мен табиғи қозғалыс есебінен жоғары өсім берген тың емес облыстардың ауыл халқының өсу қарқыны арасындағы өзгешілікті білу үшін, Атырау (тың емес) және Көкшетау (тың) облыстарының ауыл халқының жастық құрылымын салыстырсақ, онда 20-39 жас аралығындағылардың Көкшетау облысында 33%, Атырау облысында 27% болғанын байқауға болады. Тың облыстарындағы механикалық өсімнің бүкіл республикалық өсімдегі үлесі 1952 ж. 2,3%, 1953 ж. 4,0% ғана болса, 1954 ж. 31%-ға, 1955 ж. 47%, ал 1956 ж. 49,9%-ға дейін көтерілген.

1954-1956 жж., тың игерудің алғашқы кезінде, Қазақстанға 650 мың адам келді. Соның ішінде, 1954 ж. наурыз айында Қазақстанға 250 мың комсомолдар, 23 мың Кеңес армиясының бұрынғы әскерлері келді. Көшіп-қонушылар саны әрдайым өсуде болды. Егер, 1954-1958 жылдары Қазақстан халқы 24%-ға өскен болса, тың игеріліп жатқан облыстарда 40 –50 %-ға өсті. 1960 ж. қазіргі Торғай облысындағы тұрғындар саны 2 еседен аса өсті.

1959 ж. Бүкілодақтық халық санағы қорытындысы бойынша көшіп-қонушы тың игерушілердің республикадағы еңбек жасындағылар ішіндегі үлесі 33,9 % болса, тың облыстарында тіпті 88,9 %-ға жетті. Кейінгі жылдары да тыңға келушілер легі тыйылған жоқ. 1961-1965 жж. кеңшарларға 160 мыңнан аса адам келді.

Көші-қоншылар ішінде ер адамдар үлесі артық болды. Тың жерлерді игеру, өнеркәсіп өндірісінің жоғарғы қарқыны, әлеуметтік қамсыздандыру жүйесін қалыпқа келтіру – осының бәрі 20-35 жас арасындағы жастарды қажет етті. Мысалы, Ақтөбе облысына келген көші-қоншылардың 47%-ы 18-45 жас аралығындағы ер адамдар, соның ішінде 18-29 жастағылардың – 36%-ы, 18-34 жастағылардың 41,5%-ы ер адамдар болды [КРОММ. 698. 1-п].

Соғыстан кейінгі жылдары табиғи өсім республика халқын 3360,2 мың адамға (56,6%-ға) өссе, оның 2346 мың адамы (69,8%-ы) 1955-1960 жж. тиесілі. 1939-1959 жж. республикадағы ауыл халқы 19,0%-ға, тың өлкесінде 83%-ға өсті. Тың жерлері игерілген облыстардағы механикалық өсімнің бүкіл республикалық өсімдегі үлесі 1952 ж. 2,3%, 1953 ж. 4,0% ғана болса, 1954 ж. 31%-ға, 1955 ж. 47%, ал 1956 ж. 49,9%-ға дейін көтерілді. Тың жерлері игерілген облыстарда халық 828 мың адамға (143 %-ға) өсті. Халқы ерекше қарқынды өскен Қостанай (343 мың адамға немесе 193,2 %-ға), Павлодар (204 мыңдай адамға, 181,1 %-ға) мен Көкшетау (187 мың адамға, 161,2 %-ға) облыстары болды.

Қазақтар республика бойынша 474 мың адамға өссе, тың жерлері игерілген өлкеде 10496 адамға кеміп, 1939 жылғы санының 97,9%-ын көрсетті. Соның ішінде, Солтүстік Қазақстан облысындағы қазақтар саны 47 мыңға кеміп, 1959 ж. санақ кезінде 1939 ж. санының 55,9 %-ын ғана құрады. Ал, 1959 ж. 1939 ж. мұндағы орыстар 106,3%-ға, немістер 151,6%-ға өсті. Қазақтар (44,1 пунктке) мен украиндар (42,7 пунктке) үлесі кеміген. 20 жыл ішінде орыстардың 1523 мыңдық өсімінің ішіндегі 435,4 мыңы тың өлкесінің еншісінде (28,6 %-дық өсім). Қостанай мен Көкшетау облыстарына келген көшіп-қонушылар орыстардың санын

(облыстарға сәйкес), 173 мыңға (246,5%) және 88 мыңнан аса (175,4 %) өсірді.

Украиндар Солтүстік Қазақстан (31,6 мыңға) мен Ақмола (5 мыңға) облыстарында кемігенімен, Қостанай (46,3 мыңға, 144,5 %-ға) мен Көкшетау (11 мыңға, 121,8 %-ға) облыстарында көбейді. Немістер 539%-ға, тың өлкесінде 8-9 еседей өсті Бұл кезеңдегі республикадағы немістердің негізгі өсімін тың игеру жылдары тың өлкесіндегі 5 облыс берді. Солтүстік облыстарда немістер 8-9 еседей өсті [Асылбеков ...: 2005].

Қазақтар екі санақ арасындағы өсімнің 14,6%-ын, орыстар 48,2%-ын, басқа этностар 37,2%-ын берді. Оңтүстік Қазақстанда ғана қазақтардың табиғи өсімі 66%-дық үлеске ие болды. Тың қазақты тұқыртып, 1959 ж. санақта үлесін 29,7%-ға түсірді. Тың игеру кезінде ұлттық фактор есепке алынбады, көшіп келушілер ішінде қазақтар саусақпен санарлықтай болды.

Тың игеру кезінде 1954-1956 жж. республикаға сырттан 391,5 мың механизатор келді. Келген көшіп-қонушылар негізінен басқа этнос өкілдерінен тұрды. Еңбек ресурсын ұлттық факторды естен шығармай, жергілікті этнос өкілдерінен, ата мекеннен қол үзгендерді қайтару есебінен толтыруға болар еді. Себебі, 1950 жж. туған ошаққа оралу сезімі шетелдегі аға ұрпақ тірі кезінде күшті еді. Алайда, ұлттық фактор есепке алынбады, көшіп келушілер ішінде қазақтар саусақпен санарлықтай болды. 1939-1959 жж. қазақтар үлесі 8 %-ға кеміп, орыстар республикадағы ең көп этносқа айналып, тіпті қазақ тілін мемлекеттік тіл ету ұсынылғанда, Савельев сияқты тың «идеологтары» Қазақстанда орыс тілділер көп болғандықтан мұндай ұсынысқа өздерінің көңілі толмайтындығын басылымдарда ашық жариялауға мүмкіндік алғандай сезінді. Мұның өзі ішкі және сыртқы көші-қон мәселесіне жопарлы түрде қарау керектігін үйрететін тарихи сабақ болып табылады.

Тың жерлер игерілген жылдары республикаға шетелден қазақтардың қайта оралу үдерісі орын алды. 1954 ж. КСРО мен Қытай арасындағы қарым-қатынас туралы жасалынған 10 жылдық келісім-шарт «кеңес азаматтарының» КСРО-ға қайтуына жол ашты. Сонымен бірге, КСРО Министрлер кеңесі 1954 ж. 16 сәуірде № 751-329 ерекше құпия жарлығы бойынша маусым-тамыз айларында Қытай Халық Республикасындағы «кеңес азаматтарын» тың жерлерді игеруге көшіру туралы, 1955 ж. 17 қыркүйекте №1701 «Шекарадан тыс жерлердегі кеңес азаматтарын репатриациялау және оларды КСРО-да еңбекпен қамту» туралы қаулысын қабылдайды. Осы қаулылар негізінде Қытайдың Шыңжан-Ұйғыр автономиялық ауданы мен т.б. аудандарынан қазақ, ұйғыр, дүнген, орыстар қайта оралады. 1958-1962 жж. «Ұлы секіріс» кезінде Қытайдан қайтқандар саны көп болды. 1960-жж. кеңес-қытай қарым-қатынасы шиеленіскенге дейін екі жақтың туыстар арнайы виза мен ресми куәліксіз бір-бірімен араласып тұрды. Қытай егіншілері кеңестік жерлерден келіп шөп дайындайтын, отын-ағаш дайындап, балық аулайтын. Шыңжаңда Орта Азиядан шыққандардың автономиялық уездері мен болыстары болатын [Мендикулова ...: 2006]. 1962 ж. жағдай өзгерді. Сол жылы Қытайдың Іле-Қазақ автономиялы облысынан өткендердің саны 100 мың болған (негізінен, қазақтар мен ұйғырлар). Шекара жабылады. Ондағы «мәдени революция» жылдары (1966-1969 жж.) Шыңжан өлкесінде мешіттер мен ұлттық мектептер қиратылып, мұсылман дегендерді қудалау күшейген кезде де бұл көші-қон тыйылған жоқ.

1955-1962 жж. Қытайдың Шыңжан-Ұйғыр автономиялық ауданы мен т.б. аудандарынан қазақ, ұйғыр, дүнген, орыстардың қайта оралып, олардың негізінен Алматы, Шығыс Қазақстан облыстарына тұрақтануы байқалды. Осы жылдардағы қазақтардың тарихи отанына көші-қонына тарихшы, ғалым З. Қинаятұлы: « ... біріншіден, ата жұртқа оралған көштің бастауы, екіншіден, империал-коммунистік аса қатаң жүйені өзіне мойынсұндырған күрделі құбылыс», -деп баға бере отырып, «ол көштің легінде келгендер өкіметтен бір басының сыйуынан өзге ештеңе күтпеген. Олар саяси идеологияның қатаң бақылауында жүріп-ақ, қазақтың

этномәдениетіне өзіндік үлес қосты», - деген тұжырым жасайды [Қинаятұлы ...: 2001].

Жоспарлы түрде белгілі бір елді мекендерге жинақы орналастыру шаралары жүргізілгенімен, уақыт өте, репатрианттар, негізінен, Алматы, Талдықорған, Семей және Шығыс Қазақстан облыстарына шоғырланды.

Партиялық және үкіметтік органдар репатрианттарды қабылдау еңбекпен қамтамасыз ету, орналастыру және тұрмыстық жағдайларын реттеу мәселесін қатаң қадағалап отырды. Репатрианттар, негізінен, еңбек күші қажет, соның ішінде мал шаруашылығымен айналысатын совхоздары көп облыстарға жіберілді. Мұрағат құжаттары, ең алдымен ауыл шаруашылығына қатысты мамандық иелерін қабылдағанын, басқа мамандық иелерін де осы сала мамандықтары бойынша жұмыспен қамтамасыз еткендігін айтады. Бірақ, көбіне арнайы мамандықтары бойынша орналастыруға тырысты. Қоныстанушылардың көпшілігі шопандар, малшылар, құрылысшылар болды. Мамандығы бойынша орналаспағанына байланысты, үй-тұрмыстық жағдайына, несие, медициналық көмек алудағы алудағы қиыншылықтар мен кедергілерге байланысты наразылықтар болды. Қытайдан оралғандардың негізгі бөлігі ауыл шаруашылығы салаларына жіберілді. Қытайдан көшіп келгендерге арнайы жеңілдіктер жасалынды. Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1962 ж. 24 мамырдағы № 380-51 қаулысы негізінде әрбір келген адамға 40 сом мөлшерінде (қайтарылмайтын) көмек 1 сом тәулік ақы және азық-түлік, өнеркәсіп товарлары беріліп, көмек көрсетілді.

Сонымен, 1954-1963 жж. Қытайдан 268371 репатриант КСРО-ға қайта оралды деп есептейміз. Себебі, 1954 ж. 2461 адам Қытайдан ұйымдасқан түрде келді. Келесі 1955 ж. мен 1963 ж. аралығында барлығы 199269 адам ұйымдасқан түрде, ал, 1962 ж. сәуір айында 66841 адам өз бетінше Қытайдан Қазақстанға оралды. 1962 ж. келгендердің ішінде 16135 әйел, 27375 бала, 13121 жалғыз бастылар тіркелді [ҚРОММ, 1987: 139 п.]. Барлығын қосар болсақ, репатрианттар саны 268371 адам болып шығады. Қабылданған рәмигранттардың көбісі республикадан тыс басқа республикаларға да барып орналасты. 1954-1965 жж. ҚХР-нан келген көші-қоншылардың 47569 отбасысының (259398 адам) республиканың 14 облысқа орналастырылғаны және 1849 отбасының (8984 адам) басқа республикаға жіберілгені туралы мәлімет беретін де мұрағат құжаты бар [ҚРОММ.1987: 177-п]. Сонда 1954-1965 жж. ҚХР-нан Қазақстанға барлығы 259, 4 мың репатриант келді деп есептейміз.

Кеңестік дәуірге тән «Қазақстан – халықтар достығының шынайы лабораториясы», «социалистік интернационализм жеңісінің нақты үлгісі» және т.б.», - деп мақтанышпен айтылған тұжырымдардың орнығуына да себеп болған осы жылдар болып табылады. Себебі, Қазақстанға осы жылдары келген этнос өкілдерінің республика халқының сандық және сапалық өзгерістерге тигізген әсері ерекше. Тың және тыңайған жерлерді игеру жылдарғы толқын-толқын көші-қон үдерістері нәтижесінде сырттан өзге этнос өкілдерінің енуі қазақтарды өз елінде аз ұлтқа айналдырды, ана тілінің қолдану ауқымы тарылтты, қазақ мектептері жабыла бастады, ана тілін білмейтін қазақ жастары көбейді, 1980 жылдардың аяғында қазақтардың 40% өз ана тілін білмеді, ал Алматы қаласындағы қазақ жасөспірімдердің 90% өз ана тілінде сөйлемеді, не нашар білді, олардың ұлттың дәстүрлі өдет-ғұрпы мен мәдениетінен хабарсыз бола бастады. Соның нәтижесінде жалпы қазақ ұлтының болашағы бұлыңғырланып көмескі бола бастады.

Егеменділік жағдайында біз көп этносты ел екендігімізді мақтаныш тұтамыз, біз қазақ халқының, республикадағы басқа этнос өкілдерімен бірге және салыстырмалы түрде, әлеуметтік-демографиялық даму ерекшеліктерін арнайы түрде зерттеуге де ден қоямыз. Этнос аралық келісім мен татулықты дөріптей отырып, жаңа көзқарас қалыптастыру қажеттігіне толықталамыз.

Соның ішінде ана тілін ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп сақтаушы, этностық ерекшеліктердің, тілі мен ділінің сақталуына мүмкіндік беретін қазақ тілі білетін, қазақша сауаттылардың саны мен сапасын көтеру.

Әлемге алғашқы өркениетті берген халықтың ұрпақтары - әл Фарабидың, Ахмет Яссаудың, Тауке мен Абылайдың, Төле, Қазыбек, Айтеке сынды билердің, Махамбеттің, Абай, Шоқан, Аманкелді, Шоқай, А.Байтұрсыновтардың, Рысқұловтың мұрагерлері, өздерін халқымыздың «элитасы» санайтын мырзалар бүгін майда-шүйде мәселелерге әуес болып, Отанымыздың тағдыры шешіліп жатқан кезде қара бастарының қамымен жүріп, ұлттық тіл мен ұлттық дәстүрдің сақталуына жаны ауырмауда. Өркениетті елдің дамыған азаматы ретінде жан-жақты дами отырып, үш тіл тұрмақ, қызығушылық танытса одан да көп тілді меңгере алатын, қазақ тілінің, мәдениетінің, дәстүрі мен тәрбиесінің бал-қаймағын құнарымен жалғастыруды мақтан тұтатын әрбір қазақ, қазақ қана емес қазақ жерін мекендеген әрбір Қазақстан азаматы тіл мәселесін дұрыс түсінсе, онда жергілікті ұлт тілінің дамуына ешбір кедергі болмақ емес. Қазақстанда тұратын, патша өкіметі мен кеңестік дәуір кезінде ерікті және мәжбүрлі түрде жүргізілген көші-қон саясаты нәтижесінде қазақ жеріне келіп тұрақтанған этнос өкілдерінің ұрпақтары қазақ жерін отаным деп сезіне отырып, қазақ тілінің тарихи жағдайларға байланысты жоғалтқан мәртебесін көтеруге қолдау танытқаны абзал.

Сонымен, Қазақстанда қалыптасқан тіл мәселесінің қазіргі жағдайына себеп болған фактордың бірі – XIX ғ. II жартысы мен XX ғ. бойы қарқынды түрде жүрген көші-қон процесі екендігі сөзсіз.

Кеңес дәуіріндегі сыртқы миграциялық толқынның Қазақстан индустриясының дамып, жаңа қалалардың пайда болып, ескі қалалардың жаңаруына, ауыл шаруашылығы мен мәдениетіне тигізген игі әсерімен бірге оның көлеңкелі тұстары да көп болды.

Біріншіден, көші-қон процесінің қарқынды жүруінің нәтижесінде Қазақстан халқының құрамын көпэтностандудың ақыры Қазақстанда 1930 жылдардан бастап 1980 жылдың аяғына дейін жергілікті халықтың өз отанында азшылыққа айналуына жол ашты. Қазіргі кезде қазақтар республика халқының жартысынан көбін құрағанымен, Шығыс, Орталық, Солтүстік аймақтағы бес облыс пен Алматы қаласында көтерілгенімен, әлі де аз болып отыр. Мәселен, 1999 жылы қазақтардың Қостанай облысындағы өзіндік үлес салмағы 21,3%, Шығыс Қазақстанда 32,0%, Алматы қаласында 30,1% қана болса, 2006 ж. Қостанай облысында 34,4%, Солтүстік Қазақстанда 32,7%, Алматы қаласында 46,4%-ға көтерілді.

Екіншіден, негізінен Қазақстанда орыс тілділердің басым болуы мен орыс тілі мен жазуының кең қолданылуы араб жазуынан алдымен латын, одан кейін кириллицаға көшірілген қазақ тілінің мемлекеттік деңгейде қолданудан шеттетілуі мен аясының тарылуына әкеліп соқтырды. Тіпті Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін алған күннің өзінде де қазақ тілі лайықты бағаланбай келді. Қазіргі кезде латын жазуына біртіндеп көшу үдерісі тілдік мәселені шешуде маңызды тетікке айналуы да мүмкін.

Орыс тілі іс жүзінде Қазақстан Ресейдің отары болған кезден бері қолданылатын тіл болғандықтан, XX ғ. басында оның жазу графикасына өзгерістер енгізілгенімен қазақ жерінде ұдайы және үзіліссіз пайдаланылуда. Мұның өзі қазақ тілінде сауаттылардан көрі орыс тілінде сауаттылардың саны мен үлесінің әрдайым көп болуына әсерін тигізуде. Орыс тілінің мемлекеттік тілден ауқымы күшті, баспа, парламент, оқу орындары және т.б. салаларда қазақ тілінен де көп қолданылатыны шындық. Осы жерде айта кететін жайт, қазіргі Ресей Федерациясында да тіл мәселесі күрделі мәселе ретінде көтеріліп отыр. Ғаламдану процеіне енген сайын, қолдануға ыңғайлы тіл ретінде жастар арасында ағылшын тілінің басымдық көрсетуі орыс тілінің шұбарлануына әкелуде. Бұл өз кезегінде

орыс тілін сақтап қалу қажеттігі мәселесін туғызуда. Сол себепті, осы жерде айта кететін жайт, Қазақстанда қазақ тілі мәртебесін көтеру туралы сөз қозғау орыс тіліне деген қарсылықты білдірмейді, ол ұлт тілін сақтап қалу үшін алаңдағанымызды білдіреді.

Қорытынды. Қорытындылай келе айтарымыз, патшалы Ресейге отарлық кезіндегі елдің саяси-экономикалық, әлеуметтік және мәдени дамуындағы қалыптасқан бағыныштылық бағыт, кеңес дәуіріндегі репрессиялық саясат негізінде қазақтың озық ойлыларының бас көтеруіне тойтарыс беру, көші-қон нәтижесінде сырттан қазақ емес этностардың көптеп енуі және оларға ортақ түсінікті де қолайлы тіл ретінде орыс тілінің қолданылуы, әлеуметтік құрылымның барлық бөліктерінде басшылық орындарда қазақ емес, әсіресе славян халықтары өкілдерінің басым болуы, орыс тілділердің негізгі қызмет орындарында көпшілік болуы, кириллицаның арнайы енгізілгенге дейін ұзақ уақыт қолданыста болып, жазба мәдениетінің күрт дамуы кезінде негізгі байланыс құралы ретіндегі орыс тілінің мәртебесінің берік тамырланып, қолданылуы әлі күнге дейін негізгі қызмет орындарында орыс тілділердің басым болуы қатынас тілі ретінде орыс тілін қолдануды тиімді және пайдалы деп шешуге әкелуде. Яғни, жергілікті ұлт тілінің ресми қолданыста болғанымен іс жүзінде қажеттілік барысында шеттетілуі, латын графикасы енгізілгенге дейінгі, кезіндегі және кейінгі кезеңде де кирилл графикасының қолданылуының мызғымастығы, кеңестік дәуірде қазақ тілінің қолданыс аясын тарылтқан мемлекет саясаты, кириллица енгізілгеннен кейінгі сауатсыздықты жою мен білім беру орындарының (мектептердің) көптеп ашылуы – олардың ішінде орта және арнайы білім беретін мектептер мен білім беру мекемелеріндегі сабақтардың орыс тілінде жүргізілуі, орыс мектептерінің сандық және үлестік мөлшерінің көп болуы, қазақ тілін білетін, қолданатын қазақтар саны мен үлесінің төмен болуы, қазақ тілінің мәртебесінің лайықты тұғырға көтерілмеуіне әкелген себептерді туғызды.

Қазіргі мемлекетіміздің тіл саясаты бұл кемшіліктің орнын толтыруда, бірқатар жетістіктер де бар, бірақ, туындап отырған мәселелер де бар.

Елбасымыз Назарбаев сөзімен айтқанда: «Көтерілген мәселелер жан-жақты ой елегінен өткізіп, терең зерделеуді талап етеді. Сондай-ақ, біздің дүниетанымымыз халқымыздың өткені мен бүгінінің және болашағының іргелі негіздеріне тікелей қатысты. Төл тарихын білетін, бағалайтын және мақтан ететін халықтың болашағы зор болады деп сенемін. Өткенін мақтан тұтып, бүгінін нақты бағалай білу және болашаққа оң көзқарас таныту – еліміздің табысты болуының кепілі». Ал, Қазақстандағы үдерістердің табысты болуы елдегі этносаралық татулық пен бірлікке тікелей қатысты.

Сондықтан, «Рухани жаңғыру» идеясын жүзеге асырудағы басты ұстаным – «Бірлік бар жерде тірлік бар!».

Әдебиеттер:

Асылбеков М.Х., Құдайбергенова А.И. Қазақстан халқының әлеуметтік және ұлттық құрамындағы өзгерістер (1939-1959 жылдар) . – Алматы: Өркениет, 2005. – 160 б.

История Казахстана: народы и культуры. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 600 с., с. 341.

Карстэн А.А. Целинный край. Эл.ресурс / Сайт Геоман - <http://geoman.ru/geography/item/f00/s08/e0008138/index.shtml> - 5.09.2016

Кинаятұлы З. Көш ол – ұлт өміріндегі кұбылыс // Егемен Қазақстан. – 2001, наурыз – 22

ҚРОМА. 698-к., 14-т., 151-іс, 1-п.

ҚРОМА.1987-к., 1-т., 127-іс., 139 п.

ҚР ПА. 708-қор, 4/1-тізбе, 1160-іс, 1-п.

Мендикулова Г.М. Исторические судьбы kazakhs диаспоры. Происхождение и развитие. – Алматы: Ғылым, 1997. – 264 с.; Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: История и современность. – Алматы: Всемирная ассоциация казахов, 2006. – 343 с., с. 79.

Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области / под ред. И.И. Гейера. – Ташкент: Издание Сыр-Дарьинского областного статистического комитета, 1892. – Т. 2. – 514 с.].

References:

Acylbekov M.H., Kudaibergenova A.I. Kazakhstan halkynyn aleumettik zhane ulttyk kuramyndahy ozgerister (1939-1959 zhyldar) . – Almaty: Orkeniet, 2005. – 160 b.

Historia Kazakhstana: narody i kultury. – Almaty: Daik-Press, 2001. – 600 s., S. 341.

Karsten A.A. Zelinnyi krai. El. resurs / Sait Geoman - <http://geoman.ru/geography/item/f00/s08/e0008138/index.shtml> - 5.09.2016

Kinaiatuly Z.. Kosh ol – ult omirindegi kubylys // Egemen Qazaqstan. – 2001, nauryz – 22

КРОМА. 698-к., 14-т., 151-іс.

КРОМА.1987-к., 1-т., 127-іс.

ҚР ПА. 708-к, 4/1-т, 1160-іс.

Mendikulova G.M. Lstoriheskie sudby судьбы kazakhskoi diasporы. Proishozhdenie I razvitie. – Almaty: Gylym, 1997. – 264 s7

Mendikulova G.M. Kazakhskaya diaspora: Historia I sovremennost. – Almaty: Vsemirnaya assotiahhiya kazakhov, 2006. – 343 s., S. 79.

Sbornik materialov dlya statistiki Syr-Darinskoi oblasti / pod red. I.I. Geiera. – Tashkent: Izdanie Syr-Darinskogo oblastnogo statistiheskogo komiteta, 1892. – Т. 2. – 514 s.].